

Lainasanasemantiikkaa äidinkielenopetukseen¹

Lainasanoihin suhtautumisessa meitä suomalaisia on joskus, vielä aivan äskettäinkin aikoina, syytetty epäasiallisesta purismista, eräänlaisesta sanastollisesta šovinismista. Olen tätä syytöstä toisessa yhteydessä² käsitellyt ja luullakseni voinut osoittaa sen liioitteluksi: meillä leksikaalinen purismi on yleensä pysytellyt kriittisen maltillisuuden, kielemme rakenteen omalaatuisuuden ja sosiaalisten näkökohtien vaatimissa rajoissa. Sanoin: yleensä. Poikkeuksiakin on esiintynyt. Tarkoitan tapauksia, jolloin pelkästä tunteenomaisesta nurjamielisyydestä vierasperäisyyksiä kohtaan on diskriminoitu tarpeellisia ja suomen rakenteellisesti hyvin luontuvia sanoja. Vahinkoa kielellemme on mielestäni aiheutettu esim. silloin, kun viime vuosisadan lopulla julistettiin pannaan sellaiset hyvät, arkikäyttöön jo juurtuneet sanat kuin *tiski* ja *tiskata*. Ja yhtä turhaa puuhaa on se joissakin teknikkopiireissä ilmennyt pyrkimys, että sanat *testi* ja *testata* olisi vaihdettava huonosti johdettuihin sepitteisiin *koestus* ja *koestaa*. — Ruotsalainen fennougristi Björn Collinder on (kirjassaan *Finskan som kulturspråk*, Stockholm 1962) arvioinut, että ruotsin kieli on välittänyt suomeen parituhatta lainasanaa, niistä noin puolet alkuperältään germaanisista ja toinen puoli kaukolähtöisempiä kansainvälisiä kulttuurisanoja. Tämä summa, noin 2000, ei ole suhteellisesti katsoen suuri, jos sitä verrataan ruotsin tai vaikkapa etäisen sukukiellemme unkarin vastaanottamien vierasperäisten sanojen määrään. Mutta absoluuttisesti se silti on crittään merkittävä kielemme sana-aarteiston yhden elimellisen osan rakenneindeksinä. Miksi emme tietoisestikin ottaisi tätä tosiasiaa huomioon myös koulussa, etenkin kun meitä on tapana surkuttella juuri kielemme leksikaalisesta umpiomaisuudesta ja epäeurooppalaisesta erakoudesta? Terve suhtautumistapa on varmaan se, jonka mainio filologi kirkkoisä Hieronymus puolisoista tuhatta vuotta sitten leimasi lentäväksi lauseeksi: *facis de necessitate virtutem*, 'teet välttämättömyydestä hyveen'. Eivätkö oppilaiden vanhaan tuntemat lainasanafossiilit voisi saada heidän kielitajussaan uutta eloa, ehkäpä käytännöllistäkin merkitysvyyttä asiantuntevista kommentaareista, hiukan samaan tapaan kuin kallioperän kivetymät paleontologian opetuksista?

Tarkoitukseni ei tässä ole tavoitella mitään systemaattista kokonaisuutta, jolle sopisi varata sija johonkin tiettyyn koulukurssin kohtaan, oppikoulun äidinkielen

¹ Esitetty pääkohdittain 11. 6. 68 Turun yliopistossa pidetyillä äidinkielen opettajain jatkokursseilla.

² Onnaa ja vieraata kielten elämässä (Suomalainen Suomi 1950 s. 34—; uudestaan painettuna Yrjö A. Jäntin toimittamassa »kansalliskirjallisuutemme valiolukemistossa» Suomen sana 6, 1964, s. 283—).

kurssin, jota kai ennestäänkin vaivaa runsauden pula. Tavoitteeni on yksinkertaisesti poimia kieleemme lainasanavarastosta sellaista lukion suomenlehtorin praktiikkaan mahdollisesti soveliaista sanoisinko extempore-ainesta, jonka opetuksellinen mielekkyys perustuisi semanttiskulttuurihistoriallisiin näkökohtiin. »Kaikkien opetukseenhan liittyy välttämättä sellaisia satunnaisia tilanteita, joita opettaja ei ennakolta ole saattanut aavistaa ja joiden selvittäminen juuri siksi usein saa erinomaisen viehätyksen.» (Virittäjä 1925 s. 39.) Tämöiseen tosiasiaan, joka tietenkin on tuttu kenelle tahansa opettajana toimineelle, haluan vedota nyt, kun käyn käsittelemään otsikossa mainittua aihetta.

Yritän jotenkin hieman aihepiireittäin ryhmittää aineistoani, jotta esityksestä ei tulisi aivan hyppelchtivää, esim. aakkosellista luetteloa. Käsittelem aluksi muutamaa kirkollisen elämän alaan kuuluvaa lainatermiä.

Maamme lukiolaisetkin saavat kai jossakin yhteydessä oppia, että *risti* kuuluu niihin noin puoleen tusinaan vanhoja slaavilaislajinoja, jotka ovat muistomerkkejä itämerensuomalaisten kansojen varhaisimmista kosketuksista kristinopin kanssa. Nykyvenäjässä vastaavan sanan jatkaaja kuuluu *křest*, ja sen kantaslaavilainen edeltäjä on muinaisyläsaksalainen laina (germaanisella taholla sana oli muuttunut yksitaivuseksi). Mutta kiintoisinta tässä on todeta, että sanan lähtömuotona on erisnimi *Kristus*. Tämä kreikan sana (*Khrīstós*) merkitsee kuten tunnettua oikeastaan 'voideltua' (adjektiivijohdos verbistä *khrīō* 'sivelen, voitelen') ja on käännöslaina heprean sanasta *māšīah* '(Jahven) voideltu', 'Messias', joka jälkimmäinen nimitys puolestaan on tuon heprean sanan äänteellisesti kreikkalaistunut muoto. Mutta tämä propri joutui ortodoksisen kirkon piirissä valtavan affektikeskuksen, kuvin ja miniatyyriveistoksen esineellistetyn krusifiksin vaikutuksesta sen hämmästyttävän merkityksensiiirtymän kohteksi, että roomalaisen piinapaaluun *crux*in naulitusta Kristuksesta tuli tuon poikkipuulla varustetun paalun ja sitten myös vastaavan muotoisen geometrisen kuvion, kahden toisensa leikkaavan viivan nimitys, 'risti'. On melkein häkellyttävää ajatella, että esim. suomen kieli vasta tätä tictä yleensä sai ilmaisuvarastoonsa tämän peräti yksinkertaisen mutta tärkeän käsitteen nimityksen ja että siis 'messiasta', 'voideltua' merkitsevä kreikkalaisperäinen *Kristus* elää meillä nyt sellaisissa profaaneissakin yhteyksissä kuin veikkauskupongin *risti*, puhua *ristiin*, kulkea *ristiin* rastiin, anatominen *ristiselkä*, *ristiriita*, *ristikuulustelu*, *tienristeys*, *risteyttää* kasvilajikkeita, *risteillä* merellä, taisteluristeilijä. — Jeesuksen rististä ovat myös länsimaiden kielet, romaaniset ja germaaniset, saaneet vastaavan profaanin käsitteenilmaisimensa, mutta eivät proprista Kristus, vaan tuosta latinalaisesta samaisen räökkäyspaalun nimestä *crux*: ranskan *croix*, saksan *Kreuz* (akkusatiivista *crucem*), engl. *cross* ja ruotsin *kors* (viimeksimainittu on metateettinen asu: *kross* > *kors*). Suomen *risti* ei siis ole etymologista sukua tälle sanueelle, mutta ruotsin *kors* sukulaisineen on kyllä käännöslainateitse paljon vaikuttanut suomen sanan ja sen johdoksien merkityksiin (vrt. esim. *korsrygg*, *korsväg*, *korsa*, *kroasera*, *kryssa*, -re yms.).

Harvoin kai tuliaan ajatelleksi, mikä nerokas visuaalinen symboli tai — nykyaikaista sanontaa käyttääkseni — mainostekninen keksintö ristikuvio, ristinmerkki oli maailmaa valloittamaan lähteneelle hengelliselle liikkeelle, uudelle uskonnolle. Sehän ei etenkään kreikkalais- ja roomalaiskatolisuudessa suinkaan ole rajoittunut vain kirkolliseen taiteseen, vaan sen populariteetti lisääntyi suorastaan rajattomiin, kun syntyi niin sanoaksemme kineettinen ristinmerkki, siis tuo »kädellä tai kolmella sormella kasvoihin ja rintaan tehty risti palvonnan tai itsensä siunaamisen osoituksena». Se »oli käytössä krist. seurakunnissa jo 200-luvulla; sitä pidettiin varmimpana suojakeinona pahoja henkiä vastaan» (prof. Kauko Pirinen Otavan Isossa tietosanakirjassa). Harras vertauskuvallisuutensa on myös tietysti meilläkin yleisessä »käsiensä ristitsemisessä», »kädet ristissä» rukoilemisessa. Kristillisestä ristikuviosta käytettiin keskiajan latinassa ainakin jo 300-luvulta alkaen termiä *signum*, alk. vain 'merkki', ja verbiä *signare* tarkoittamaan 'ristinmerkin tekemistä'. Tästä keskilat. verbistä ovat lähtöisin saksan *segnen* ja vanh. nykyruotsin *signa*, joka jälkimmäinen on lainautunut suomeen asussa *siunata*, ristinmerkistä kokonaan irtautuneessa uskonnollisessa merkityksessä. Nuo saksan ja ruotsin verbit ovat merkinneet paitsi '(ristinmerkillä) siunaamista' myös 'taikomista, loitsimista', mikä tietenkin johtui siitä, että salaperäisen tehokkaana pidettyä ristikuviota jo varhain käytettiin myös profaanin magian tarkoituksiin. (Muistettakoon, että viron kielessä, jossa on omaperäinen 'benedicere'-merkityksinen verbi *õnnistada*, lainasana *siunata* merkitsee ainoastaan 'kiroamista, noitumista, sadattelemista'.) Eräänlainen rinnakkais-tapaus tuolle *signum*-sanueen semanttiselle kehitykselle on vanha germaaninen lainamme *taika*, joka on alkuaan sama sana kuin ruotsin *tecken* ja saksan *Zeichen* (= muinaisgootin *taikn*) ja tarkoitti oikeastaan vain 'merkkiä', sitten 'taikamerkkiä' ja lopulta pelkkää 'taikaa, magiaa'. — Varsinkin latinaa lukeville oppilaille voi ehkä lisätä, että sana *signum* on alkuaan tarkoittanut 'viiltämällä' tehtyä merkkiä ja kuuluu täten *secare* 'leikata' -verbin sukulaisiin. Samaa etymologista pesyettä ovat sen vuoksi myös suomen muinaisgermaaninen laina *saha* ja nuorempi, ruotsalaislähtöinen sanamme *sakset*, jotka kumpikin ovat säilyttäneet muiston asianomaisen indoeurooppalaisen kantasanan ikivanhasta 'leikkaamisen' merkityksestä. Tällaista kiertotietä siis nämä leikkaavien työkalujen nimet kielessämme ovat myös *siunata*-verbin etäisiä sukulaisia.

Edellä vilahti roomalaisten rääkkäysvälineen yhteydessä sana *piina*. Sekin on kristinopin levittämä termi (huom. esim. *piinaviikko* 'kärsimysviikko, pääsiäisviikko'), ruotsin meille välittämä latinan sanasta *poena*, joka puolestaan on laina kreikan sanasta *poind* 'korvaus, sakko, lunnaat, rangaistus, kosto'. Tässä sanassa on ruumiillisen rangaistuksen, kärsimyksen merkitys kehittynyt abstraktisemmasta 'sakon, lunnaiden' merkityksestä.

Kirkkolaitin ilmauksen *spiritus sanctus* 'pyhä henki' molemmat osat elävät nyky-suomessa profaanilainoina. Ensinnäkin keskiajan latinan alkemistien kielenkäytöstä

lähteneen *spiritus vini* 'viinin henki' -termin alkuosa on ranskan vastaavan ilmauksen *l'esprit de vin* välityksellä antanut ruotsin *sprit*-muodon kautta meille yleiskielen sanan *spriti* 'väkiviina' ja venäjän *снупи*-asun välittämänä alkuaan itämurteisen muodon *pirtu*. Kansankielessä tunnetaan vanhastaan myös latinan originaalia äänteellisesti ja semanttisesti lähempänä oleva *piritys*, Nykysuomen sanakirjan mukaan 'uskomuksellinen varallisuutta kartuttava pähollisöelento, rahapiru'; Lönnrotin lisävihko tietää, että *piritysraha* = 'lyckopenning, slant som ej gifves bort, emedan man tror, att deo skall hemta lycka'. — Latinan *sanctus* taas on kulkeutunut murteisimmee mni. asussa *santti* ja *säntti*. Esim. *santtimikko* oli 'arjeksi sattuva mikonpäivä'; tällaisessa tapauksessa kirkossa ei »saarnattu *santilleen*» eli *säntilleen*, siis arkimikkona, vaan lähimpänä sunnuntaina. Tällaisista konneksioista (huom. myös Lönnr. »panna sanat santillensa» = 'ställa orden i rätta takt', »selvittää säntilleen» = 'förklara l. utreda till punkt och pricka') *säntilleen* sai merkityksen 'täsmälleen', ja siitä on lähteisoin yleiskielen adjektiiviksi *säntillinen*. (Ks. R. E. NIRVI Vir. 1947 s. 381—.)

Kantasuomalainen balttilaislaina *taivas* kuuluu tietysti nykyisin kristinopin keskeiseen sanastoon, mutta se on ilmeisesti lainattu 'ilmankantta' tarkoittavana luontotermiinä; näin siitä huolimatta, että esim. liettuan vastaava sana *dievas* nykyisin merkitsee 'jumalaa' samoin kuin indoeur. taholla monet muutkin saman sanan etymol. vastineet, esim. latinan *deus*, jonka vanhempi asu (piirtokirjoituksissa) on *deivos*. Kuten Jalo Kalima on huomauttanut, ims. *taivas* osaltaan todistaa, että kantabaltissakin meikäläisen sanan originaali lainauksen tapahtuessa merkitsi juuri 'ilmankantta'. Tutkimuksen yleinen käsitys onkin se, että jo indoeur. kantakielen konstruoitavissa oleva **deivos* 'jumala' oikeastaan merkitsi 'taivaallista'. Niinpä pidetään selvitettyinä, että esim. latinan *Juppiter* < **dieu pater* = kreikan *Zeū pater* 'taivas-isä'. Mutta miksi kantasuomalaiset tulivat lainanneeksi niin yksinkertaisen välttämättömän luontotermiin kuin 'ilmankannen' nimityksen? Henkilökohteisesti pidän mahdollisena jotakin seuraavaanlaista vastausta. Vanha, ainakin jo suom.-volgalaisen kieliyhteyden aikainen 'ilmankannen' nimitys oli ollut **juma*; tätä päätelmää tukevat viron *jume* 'valohämy', tšeremissin *jumo* 'ilmankansi; jumala' ja ersamordvan *jondol* 'salama' (»juman tuli»). Tämän **juma*-substantiivin johdos, ainakin jo myöhäiskantasuomalainen *jumala* näyttää sekin, kuten äsken mainittu indoeur. synonyyminsa **deivos* merkinneen alkuaan 'taivaallista'.³ Kun näin syntynyt *-la*-johdos persoonallistui pelätyn ja palvotun mytologisen olennon nimeksi, niin kantasana **juma* 'ilmankansi' ehkä samalla sikäli tabuistisestii arka luonteistui, että ei-mytologinen, yksiyymmärteinen 'ilmankannen' lainanimitys *taivas* halukkaasti omaksuttiin profaaniin arkikieleen. — Tämän pitemmälle en rohkenisi suositaa kouluopetuksessa puututtavan ylen mielenkiintoisen ja paljon pohditun mutta yhä peräti kiistanalaisen *jumala*-sanamme historiaan.

³ Ja kuten omassa kielikunnassamme syrjäjänin *jen* (< *jenm-*) 'jumala' < 'taivaallinen', vrt. votjakin *in* (< *inm-*) 'taivas' (= suomen *ilma*).

Lukuisista germaanislähtöisistä kirkkokielemme sanoista (sellaisiahan ovat esim. *armo, autuas, hurskas, laupias, helvetti, paasto, synti, pelastaa, vihkiä*) tarkasteltakoon tässä vain yhtä, adjektiivia *harras*. Henrik Florinuksen tunnetussa kokoelmassa (v:lta 1702) on sananlaskut: »Eropäivät hartaimmat», »Kesä kerkiämmällän, nälkä hartaimmallan», joissa kummassakin *harras* merkitykseltään vastaa nykykielen *kova*-adj:n kuvallista käyttöä. Sama merkitys oli Agricolaalla aivan yleinen, esim.: Meiden Pahattechot raskauttauat meite hartasti (III 300, Ps. 65: 4); ruots. ns. Kustaa Vaasan Raamatussa vast. kohta: Wår misgerning trycker oss hårdeligha; Lutherilla 1531: Vnser missthat drucket vns hart; — nuchtele heite hartasti (II 594, Tiit. 1: 13); Vulgatassa: increpa eos dure. Toisaalta Agricolaalta voi poimia runsaasti sellaisia konneksioita, joissa adjektiivii *harras* esiintyy esim. rukoilemisen yhteydessä tähän tapaan: Caiki nämct tulkahat, meiden hardhasten ruousten, ia sydhemelisen pydhön ielkin, sinulle... kijtosexi ia cunniaxi (I 788); samoin myös Agricolasta riippumattomissa Westhin teksteissä: Että me Isän tundisim... ychdhen totisen Jumalan vscoisim sangen haartasti (Monumenta Linguae Fennicae I 51). Juuri tällaisissa konsosiaatioissa tämä nomini vähitellen vuosisatojen kuluessa jalostuikin nykyiseen merkitykseensä 'sydämestään, sisimmästään johonkin antautunut, antaumuksellisen hellittämätön'. Alkuaan *harras* ilmeisesti oli omaperäisen *kova*-adjektiivimme synonyymi ja = ruotsin *hård* ja saksan *hart*, joiden vastineena siis Agricola profaaneissa yhteyksissä *harras*-sanaa käyttikin. Kielessämme oli täten 1500-luvulla kaksi adjektiivia merkitemässä samaa kuin ruotsin *hård*, nim. oma sana *kova* ja lainasana *harras*. Tässä meillä on esimerkki siitä, mitä etua kielelle saattaa olla »turhilta» näytävistä lainoista. *Kova* ja *harras* vakiintuivat vähitellen kumpikin omaan lohkoonsa semanttisessa kentässä — *kova* alkuperäiseen fysikaalisen kiinteyden merkitykseensä («kova kuin kivi») ja lisäksi psyykkisen lujuuden, intensiivisyyden metaforiikkaansa («kova mies, ääni, käsky»), mutta *harras* (ja johdos *hartaus*) kiteytti kirkkokielessämme kokonaan uuden, abstraktisen käsitteen, jota varten ruotsi sittemmin lainasi saksasta ilmaisimen *andäktig* (substant. *andakt*), jonka originaali *andächtig* (*Andacht*) oli jo 1100-luvulla (toisenlaisesta lähtömerkityksestä kuin meillä *harras*) Clunyn benediktiiniluostarikunnan piirissä saanut merkityksen 'Lenken der Gedanken an ein Ziel' (Kluge). Vrt. tähän Renvallin selityksiä, että suomen *harras* = 'pietate ardens, spiritus religiosi plenus' ja *hartaus* = 'pietas intima'. Kaiken kaikkiaan voimme havaita, että tuo chkä parin vuosituhannen takainen laina on kielessämme kasvanut harvinaisen hyvän koron. Lisäksi tulee sekin positiivinen seikka, että suomi itse on tuosta laina-adjektiivista johtanut mainion verbinsä *harrastaa* (jo Agricolaalla I 320).

Mutta tässä on syytä vielä todeta, että se germaaninen sanue, johon ruotsin *hård* ja saksan *hart* sekä välillisesti suomen *harras* kuuluvat, on etymologialtaan samaa pesyettä kuin antiikin kreikan *kratós* 'vahva' ja *krátos* 'voima, valta' (kreikassa on tapahtunut metateesi *krat-* < **kart-*). Tämä kreikan sanuehan puolestaan on sellaisista kulttuurisanoista kuin *demokratia*, *aristokratia*, *plutokratia* suomalaiselle koululaisellekin tuttu.

Nyt eräitä l u o n t o termejä.

Metallinimi *kulta* on vanhimpia germaanisista lainoistamme, kuten sen äänneasu todistaa: lähtömuoto on muinaisgerm. **gulþa* eikä suinkaan vasta ruotsin *guld*. Germaaninen originaali puolestaan oli substantiivistunut adjektiivi, joka alkuaan tarkoitti 'keltaista' (nim. metallia) ja joka oli sukua nykyruotsin adj:lle *gul*. Tämän etymologisen sukulainen nykylietuassa kuuluu *geltā* 'kelta(isuus)', ja juuri sen kantabalttilaisesta edeltäjästä on peräisin ims. *kelta*. Ei ole siis sattumaa, että suomen *kulta* ja *kelta* ovat niin yhdenkaltaisia.⁴ Tähän yhteyteen kuuluvat niin ikään saksan *gelb*, englannin *yellow* sekä venäjän *жёлтый* 'vihreys', josta karjalan välittämänä Kalevalan *selinäsulka* 'vihreäsulkainen' (19: 387), ynnä etäämpää vielä antiikin kreikan *κhlōrós* 'keltainen, vihreä', jonka mukaan nimettiin v. 1810 keksitty alkuaine, vihreänkeltainen myrkyllinen kaasu *kloori* (kemiallinen merkki Cl). Yllättävämpää sen sijaan on, että samaan perheeseen kuuluu meikäläinen *lasi*, joka on tietenkin nuorehko laina ruotsin substantiivista *glas* (= saksan *Glas*). Tämän sanan vanhempi merkitys on näet ollut 'meripihka', oik. 'kellankiiltävä (aino)', ja sen kantagerm. muodosta lainautui jo klass. latinaan *glæsum* 'meripihka'; roomalaiset nim. oppivat tuntemaan tämän arvokkaan kauppatavaran, tertiäärikäudella fossiiliutuneen orgaanisen aineen, mm. germaaneilta, jotka asuivat Itämeren parhailta meripihkarannikoilla.

Mutta *kullan*, *kellan*, *lasin* ja *kloorin* lisäksi tähän satoisaan indoeur. sanueeseen lukeutuu vielä kaamean ruttotaudin nimi *kolera* (uuslatinan *cholera asiatica*, ns. 'keltainen kolera'). Se on johdos kreikan sanasta *cholē* 'sappi' (ja vuorostaan sukua samaa merkitseville ruotsin *galla* ja saksan *Galle*-sanoille). Kreikan sana merkitsi kuvallisesti myös 'vihaa, raivoa'. Psykologian termi *koleerinen* johtuu kuten tunnetua siittä, että jo Hippokrates (4. vuosis. eKr.) oletti kiivasluonteisuuden johtuvan ruumiin perusosteiden seoksen liikasappisuudesta. Merkitsehän *sapekas* meilläkin nykyisin kiukkuista, käänöslainana tietysti.

Kullasta siirrymme hetkeksi vielä arvokkaampaan luonnontuotteeseen timanttiin. Suomen leksikologiassa melko vähäpätöinen *timantti* juontuu ruotsin kirjakielessäkin vielä 1500-luvulla käytetystä muodosta *dimant*, jonka nykyruotsalainen vastine on *diamant*. Ruotsin sanan lähteenä on ollut keskiajan latinan *diama*s, *-ntis*, ja tämä puolestaan periytyy erinäisten rahvaanlatinan väännynnäisten kautta kreikan sanasta *adma*s, *-ntos*. Kreikan sanan rakenne on täysin läpinäkyvä: sen alussa on tuttu *a* privativum (vrt. esim. *a-tomi*, *a-agnostikko*, *an-orgaaninen*, *an-alfabeetti* yms.) ja perusosana johdos verbistä *damāō* 'kesytän, pakotan kuontumaan'; *adamas* on siis oikeastaan 'kesyttämätön, jota ei saa kuontumaan', sitten 'kova metalli' ja 'timantti'.

⁴ Samoin kuin eräät muutkin metallit myös kulta siis on saanut nimensä väristään. Huom. esim. latinan *aurum* 'kulta', alk. 'keltaisen hohtava', samaa pesyettä kuin aamuruskon nimitys *aurora* ja lat. *aurugo* 'keltatauti'; *lyijy* < ruots. *blej*, etymol. samaa sanuetta kuin ruotsin *blå* 'sininen'; suomen *rauta*, etymologisesti sama sana kuin ruotsin *röd*, alk. 'punaruskeasta suo- ja järviälmäistä saatu metalli', sukua sanalle *ruoste*, joka niin ikään on vanha germaaninen laina (vrt. nykyruotsin *rost*), ja latinan adjektiiville *ruber* 'punainen'.

Timantin kovuushan oli jo varhain herättänyt homo faberin huomiota (vrt. esim. heprealaisen Raamatun Jer. 17: 1: »Juudan synty on kirjoitettu rautapiirtimellä, timantti kärjellä, kaiverrettu heidän sydämensä tauluun»). Kreikan 'kesyttämistä' merkitsevän verbin vanha sukulainen on ruotsissa adjektiivi *tam* 'kesy' (ja verbijohdos *tämja* sekä saksassa vastaavasti *zähm* ja *zähmen* sekä latinassa *domare* 'kesyttää'). KUSTAA VILKUNA on äskettäin (Vir. 1967 s. 176—) mielestäni vakuuttavasti todistanut kansa- ja kielitieteen keinoin, että naarashevosen nimityksemme *tamma* on ruotsalaisperäinen laina ja sama sana kuin nykyruotsin *tam* 'kesy' (muinaisruotsissa oli mm. asu *tamma*). »Todennäköisesti [hevosta] juuri tamma kesyettiin ensimmäisenä ihmisen valvontaan kotieläimeksi» (Vilkuna mps. 180.) — *Timantti*, kovuudessaan »kesyttämätön» hiilirakenteinen jalokivimineraali, ja *tamma*, puolivillistä metsähevosesta »kesytetty» juhta, kuuluvat siis etymologisesti yhteen. Voimme vielä lisätä, että 'kesyttämisen' merkitys tuossa indoeur. sanueessa palautuu varhaisempaan 'kotoiseksi totuttamisen, kotoistamisen' merkitykseen ja että tätä tietä latinan *domus* 'koti, talo' joutuu samaan seuraan kuin mainittu *domare* 'kesyttää'. Kun suomen *tuomiokirkko*-sanan alkuosa, tosin kansanetymologioittain hiukan hämärtyneenä, on ruotsin välittämä latinan *domus*-substantiivista (vrt. *domus Dei*, *domus ecclesiae*), niin luontotermimme *timantti* ja *tamma* osoittautuvat siis ylvään kulttuurituotteen *tuomiokirkon* ikivanhoiksi sukulaisiksi.

Metallit ja timantit ovat mineraaleja, kivennäisiä. Nimitys *mineraali* on välillinen laina rahvaanlatinan adjektiivijohdoksista *minerale*, jonka kantana on niin ikään rahvaanlatinan substantiivi *mina*. Tämä merkitsi 'metallikaivosta' ja oli kelttiläisperäinen laina. Keltit tunnettiin taitaviksi vuorimiehiksi, kuten Caesar mainitsee kirjassaan *De bello Gallico*. *Miina*-sanan nykyinen sotilaallinen merkitys 'maahan kaivettu tai veteen upotettu räjähdyspanos, joka kosketuksesta laukeaa' selittyy tuosta alkuperäisestä kaivoskuopan merkityksestä.

Mineraalia äänteellisesti jonkin verran muistuttava kuvaamataiteen alaan kuuluva termi *miniattyri* 'pienoismaalaus' tai yleensä 'pienois-' (esim. »miniattyrikunniamerkki») on sikäli mainitsemisen arvoinen, että se ei ole mitään sukua kautta maailman tunnetulle latinan *mini*-alkuiselle sanueelle (*minimus* jnc.), vaikka yleisesti niin luullaan. *Miniattyri* on nykykieliin levinnyt samamerkitysisestä italian sanasta *miniatura*, joka on alkuaan tarkoittanut punavärillä maalattua kuviota, esim. pergamenttitekstien koristeellista alkukirjainta. Italian sanan kantana on ollut latinan *minium* 'luonnonmönjä, vuorisinooperi, luonnossa punaisena jauheena esiintyvä elohopeamalmi'. Tämä latinan sana puolestaan on iberiläiscespanjalaista alkuperää, ja siitä ovat lähtöisin esim. ranskan *minium*, saksan *Mennige*, ruotsin *mönja* ja suomen *mönjä*.

Adjektiivi *terve* on (alkuaan *-eh*-loppuinen) johdos sanasta *terva*, kuten meikäläinen slavisti V. KIPARSKY on osoittanut (Vir. 1952 s. 94— ja *Studia Fennica* XII,

1965, s. 20—). Itse *terva* on todennäköisimmin balttilainen laina (myös muinaisgermaaninen alkuperä voisi olla mahdollinen); vrt. nykyliettuan *dervò* 'pihkainen honkahalko, tervakset; pihka, piki, terva' (ruotsin *tjära* ja saksan *Teer* 'terva' ovat samaa indoeur. pesyettä). Balttilainen sana on lähtöisin 'kovaa puuta, (etenkin) tammea' merkinneestä indoeur. substantiivista, jonka jatkajia ovat esim. kreikan *drÿs* 'puu, etenkin tammi' (siitä esim. mytologian *dryadit* 'puuttaret, puiden nymfit'), ruotsin *trä* ja venäjän *derevo* 'puu'. 'Tervettä' merkitsevä venäjän adjektiivi *zdorovy* on jo kantaslaavissa syntynyt yhdyssana, jonka perusosa on tuon 'puuta' tarkoittavan substantiivin kantaslaav. edeltäjä ja joka merkitsi alkuaan 'hyväpuista' (määriteosa *z-* < **zō-* 'hyvä') ja sitten 'lujatekoista, hyväkuntoista, tervettä'. Kun lujinta tunnettua puuta edusti etelämpänä tammi ja pohjoisempänä pihkapitoinen havupuu, varsinkin honka, on hyvin ymmärrettävissä, että 'lujapuisen' merkitys toisaalla saatiin tammen, toisaalla hongan nimestä. *Terva* ja *terve* -sanojemme subdetta ei siis ole kuviteltava sellaiseksi, että siinä olisi jotakin tekemistä itse tervanesteen joskus parantavaksi huullulla lääkkeen tapaisella vaikutuksella. Kehitys on sekä kantasuomessa että slaavilaiskielissä kulkenut yksinkertaisesti linjaa 'lujapuinen' > 'vahva, hyväkuntoinen' > 'terve'. Tätä semanttista kehitystä muistuttaa melkoisesti se, että latinassa *robur* 'tammipuu, kova puuainos, sydänpuu' -sanan adj.-johdos *robustus* sai mm. merkityksen 'vahva, voimakas'; ranskan välittämänä myös ruotsissa *robust* 'roteva, tanakka, väkevä', ja englannissa *robust*-adjektiivia käytetään tarkoittamaan esim. 'vankkaa (terveydestä puhuen)' ja 'tervejärkistä'.

Tammesta ja hongasta puhuttuamme — puulajin nimitys piilee myös substantiivissa *pyykki*, nim. 'vaatteiden pesua' ja 'pestäviä vaatteita' merkitsevässä pyykissä. Kyse on tietenkin lainalähteenä ruotsin sanasta *byke* (vastaava verbi *byka* 'pestä, liottaa pyykkiä'); se on puolestaan lähtöisin keskialasaksasta, jossa *bäke* tarkoitti 'pesulipeätä' ja *bäken* 'lipcässä liottamista' (nykysaksan kirjakieli ei tätä sanuetta tunne, se käyttää vain sanoja *Wäsche, waschen*). Tuo keskialasaksan lipcän nimitys taas oli johdos siitä puunnimestä, joka nykysaksassa kuuluu *Buche*, ruotsissa *bok* ja (varhaisuusruotsalaisena lainana) suomessa *pyökki*. ... Mainittakoon, että aivan eri alkuperää on se ruotsalaislainamme *pyykki*, joka merkitsee kiviröykkiötä tai -pat-sasta rajamerkinä; tämä sana on peräisin siitä sanueesta, joka nykyruotsin murteissa kuuluu mm. *pyk* ja tarkoittaa esim. keilamaista kivilatomusta.

Ja vieläkin hiukan eräästä muukalaisesta puu- tai botaniikan mukaan paremmin pensaslajista, joka on jättänyt käyntikorttinsa lainasanastoomme, nim. ampumaseen nimestä *pysy*. Ruotsin vast. substantiivi *bössa* merkitsee paitsi 'pysyää' myös 'tölkkiä, pönttöä' kuten sen alasaks. originaali *busse* (jossa -u- = -y-) ja nykysaksan *Büchse*. Saksan sana on lähtöisin keskiajan latinan subst:sta *buxa* alk. 'puksipuinen rasia tai putki', puunnimestä *buxus* 'puksipuu, eräät kovapuiset Välimeren seutujen pensaslajit', joiden rungosta on koverrettu mm. huiluja; latinan sana ehkä laina kreikan subst:sta *pyksos* id. Puksipuinen putki kehittyi metallisen ampumaputkenkin

nimeksi kuten meikäläinen *putki* putkikasvin nimestä myös 'metalliputkeksi'. Ety-mologisesti sama sana kuin *pysy* on ruotsin *box* 'rasia, lokero', joka on laina englan-nin vastaavasta subst:sta *box* mm. 'rasia; arkku; karsina; koju, maja, mökki'; tästä on peräisin myös meikäläisen ylioppilastolskan — käyttääkseni tätä prof. Ahti Rytkösen ehdottamaa *slangin* vastinetta — *boksi* eli *poksi* 'vuokra-asunto'. (Eri lähtöä on se saksan *Büchse* = *Buchsen*, joka tarkoittaa 'housuja'; < keskiala-saksan *buxe* < *Buckhose* alk. 'pukinnahkahousut'; siitä ruotsin *byxor* > suomen *pöksyt*.)

Lanttu, Nykysuomen sanakirjan mukaan 'Brassica napus rapifera, koko Suomessa yleinen kaalin sukuun kuuluva viljelyskasvi, jonka turpeaa juurta käytetään ravin-noksi', avaa tarkastelijalle kiintoisamman näkymän kuin ehkä ennakoita luulisi. En tarkoita sitä, että *lanttu* koululaistemme tolskassa on metaforoitunut merkityk-seen 'ihmisen pää' (NS: Eikö lanttusi säteile, leikkaa = 'etkö hoksaa, ymmärrä?'), vaan ajattelen tämän juurikasvin nimen melko syvälle junivia *j u u r i a*. Kyseessä-hän on nuori laina = ruotsin *planta* 'kasvi; taimi', jonka rinnalla verbi *plantera* 'istuttaa (kasveja)', saksassa vastaavasti sanat *Pflanze* ja *pflanzen* sekä ranskassa *plante* 'kasvi, yrtti, taimi, vesa', *planter* 'istuttaa (kasveja)' ja *plantage* 'istutusmaa, viljelmä'. Kaikkien näiden alkulähteinä ovat latinan *planta* 'taimi, istukas, oksastus-vesa' ja *plantare* 'istuttaa (puutarhakasveja, puuntaimia ym.)'. Mutta, ja juuri se on kulttuurihistoriallisesti kiinnostavaa, kulttuuri käsitettynä aivan kirjaimellisestikin 'viljelyksi', latinan *planta* merkitsi myös 'jalkapohjaa'. Latinistien mukaan selitys on seuraava. Merkitys 'jalkapohja' on alkuperäisempi, ja verbi *plantare* tarkoitti alkuaan vain 'tallata jalkapohjalla' (nim. istutettavan taimen juurelta maa tiiviiksi); siitä kehittyi merkitys 'istuttaa (taimia)', ja sen jälkeen myös substantiivi *planta* sai sekundaaristi merkityksen 'polkemalla istutettu taimi' ja yleensä 'taimi, istukas, kasvi' (taimea tarkoittavan substantiivin merkitys on siis, kuten kielen tutkijat sano-vat, postverbaali).

Roomalaisten — kreikkalaiseenkin verrattuna suhteellisen itsenäisen ja korkea-tasoisen — kasvitarhakulttuurin meille asti levittämiä ovat myös lantun synonyymi *räätikkä* sekä pienempijuuriset *retikka* ja *retiisi*, jotka kaikki välillisesti ja omia teitään palautuvat latinan sanaan *radix*, -*cis*. 'juuri'. Tämä on etymologisesti sama sana kuin ruotsin *rot* 'juuri' ja *ört* > suomen *yrtti*. Nykyvuosina meilläkin suuresti kansan-omaistunut poliittinen termi *radikaali(nen)* NS mm. 'perinpohjaisia mullistavia uudistuksia vaativa, äärimmäisyyteen menevä, (äkki)jyrkkä, yltiöpäinen' selittyy jo klass. latinassa syntyneestä *radix*-sanan johdosten metaforiikasta; huom. esim. *radicaliter* = *radicitus* 'perinpohjin'; suomessakin semanttisesti aivan samalla tapaa ovat kehittyneet adverbi-ilmaukset *j u u r t a j u k s a i n* ja *p e r i n j u u r i n*.

Vielä muutama luontoon eri tavoin liittyvä indoeurooppalais-suomalainen sanue. Meikäläinen *ru|pi*, -*ven*, tiettyä ihon pintaan esim. haavan umpeutuessa muodostuvaa kuorimaista karstaa, murteittain myös eräitä rokkotauteja tarkoittava

substantiivi on, kuten tunnettua, jo kantasuomeen omaksuttu germaaninen laina, jonka originaalin nykyisiä jatkajia on mm. ruotsin *ruva* 'haavan) rupi' (< **hrub-*). Latinasta tähän yhteyteen kuuluu *crusta* 'rupi, jääriite, maan kamara, (leivän) kuori' ja kreikasta *krystallos* 'jää, jäänkaltainen läpikuultava aine, vuorikristalli, kvartsi'. Tästä kreikan sanasta on lähtöisin nykykielten *kristalli*. Jokin fysiologinen merkitys tässä indoeur. sanueessa on kuitenkin ikivanha. Se ilmenee — paitsi 'rupi'-merkityksen laajasta levikistä — siitä, että tähän pesyeeseen kuuluu muinaisintiaassa, latinassa ja balttilaiskielissä mm. '(hyytynyttä) verta' tarkoittavia sanoja. Kuten olen Virittäjässä 1949 (s. 195—) osoittanut, jo varhaiskantasuomessa syntyi lainasanasta *rupi* omaperäinen johdos *ruveta*, alk. 'aiheuttaa rupea. rupitartuntaa', sitten 'tarttua' yleensä ja lopuksi 'ryhtyä, alkaa'. Tässä siis jälleen esimerkki niistä usein peräti yllättävistä tuloksista, joihin kielen sanojen semanttinen rönsyily voi johtaa.

Ihmiskunnan toisen vanhan vitsauksen leprataudin nimitys *spitaali* eli *pita(a)li* on meille lainautunut muinaisruotsin muodosta *spitali* (nykyruotsissa sen asemesta subst. *spetälsk*, alk. adj. 'spitaalinen'). Sana tarkoitti aikaisemmin 'sairaala' ja on lähtöisin keskiajanlatinan substantiivistuneesta adj:sta *hospitale* (vrt. klass. latinan *hos|pes, -itis* 'kesti-isäntä; kestivieras'). Alkuosa *ho-* on painottomuuttaan pudonnut pois; kyseessä on ns. *afairesis-ilmio*, vrt. engl. *I'm* < *I am*. Merkityksen muutos 'hoitola, sairaala' > 'leprasairala' selittyy siitä, että keskiaikana sairaalat oli pääasiallisesti tarkoitettu ja varattu kaikkein surkeimpia ja pelätyimpiä sairaita, spitaalisia varten. Mainittu latinan *hospes* palautuu aikaisempaan yhdyssanaan **hostipots* 'vieraanisäntä', jonka alkuosa on etymologisesti sama sana kuin ruotsin *gäst* (= saksan *Gast*) ja siis myös siitä lainautunut suomen *kesti*. Näin ollen *spitaalitauti* ja *kestikievari* osoittautuvat vanhoiksi sukulaisiksi. Samaan indoeur. pesyeeseen kuin latinan *hospes* kuuluu venäjän *gospód* 'Herra, Jumala', jonka Suomen kansa tuntee ortodoksisesta kirkkoliturgiasta lainautuneesta hokemasta *hospoti pomiloi* < *gospodí pomilui* = 'Herra armahtakoon!' (Tästä hokemasta on peräisin kansankielen verbi *pomiloida* NS mm. 'molista, pulista, pomottaa', 'puhua epäselvästi tai kovalla äänellä'.)

Vielä hiukkasen sanasta *sairas*, sekin kuten tunnettua vanha germaaninen laina. Tässä suomi on tapansa mukaan säilyttänyt paremmin kuin lainanantajataho alkuperäisen äänneasun **sairaz*; vrt. gootin *sair* 'kipu, haava' = ruotsin *sår*. Englannista tähän kuuluu tuttu *sorry* 'huolestunut, pahoillaan oleva' sekä saksasta *versehren* 'haavoittaa, loukata' ja adverbi *sehr* 'sangen', alk. 'kipeästi'. Huomattakoon taas, että omaperäiset sanamme *kipeä* ja *kipu* ovat merkityskentästä vallanneet eri lohkonsa kuin *sairas* ja *sairaus*, joten tässäkin tapauksessa »synonyymi»-laina on lisännyt tärkeällä tavalla kielen ilmeikkyyttä. (Ks. tämän kirjoittajan SKRK³ s. 336.)

Sairaudet ja sairaala ovat johtaneet meidät *s o s i a a l i s e n* aihepiiriin pariin. Vanhimpia tämän alan lainasanojamme, ehkä jo indoeur. kantakielestä suom.-ugr. kantakieleen saatu on *orpo* 'isätön ja/tai äiditön; turvaton, yksinäinen'. Latinan vas-

taava sana *orbus* 'isätön, äiditön; lapseton; jotakin puuttuva, vailla oleva' muistuttaa suomen sanaa hämmästyttävästi sekä muodoltaan että merkitykseltään, samoin kreikan *orfanos* id. Kyseessä ei siis meillä kuitenkaan ole mikään kreikkalais-roomalainen laina, vaan paljon vanhempi. Mutta meitä kiinnostaa tässä se seikka, että muutamia vuosituhsia myöhemmin kantasuomeen lainautui muinaisgermaanista *orpo*-sanan etymologisia sukulaisia, nim. *armas* ja *armo*. Äänteelliseen puoleen emme puutu — siinä kohden niiden kuulumisessa *orvon* sukulaisiin ei ole mitään epäilemistä; merkityksen suhteen todettakoon, että *armas* on aikaisemmin tarkoittanut 'surkuteltavaa' ja *armo* tarkoittaa vieläkin murteissamme 'säälää'; »minun tulee sinua a r m o», sanoo Jukolan Juhani Eero-veljelle Seitsemän veljeksien eräässä tappelukohtauksessa. 'Surkuteltavasta' *armas* on kehittynyt merkitykseen 'helliteltävä, rakas' ja *armo* 'säälittelystä' merkitykseen 'anteeksianto' (virossa *arm* 'rakkaus'). Ruotsin *arm* 'raukka, parka' ja saksan *arm* 'köyhä; surkea' sopivat täten semanttisesti täysin suomen sanojen yhteyteen. Asia saa semanttista sivustatukea vielä siitäkkin, että suomen *raukka* Turjan lappiin lainauduttuaan on siellä läpikäynyt saman merkityksenkehityksen: se tarkoittaa paitsi 'surkeaa' substantiivina myös 'armasta, mieltietyä'. Germanistit pitävät muuten varmana, että tuohon vanhaan *orpo*-pesyeseen kuuluvat myös ruotsin *arbete* (< saks.), saksan *Arbeit* 'työ', alk. 'raadanta, orjantyö', venäjän *rab* 'orja' ja *rabótat* 'tehdä työtä'. (Venäjän *rab* < **arb* metateesin tietä.) 'Työn' merkityksen selitetään kehittyneen 'orpouden' merkityksestä; ruumiillista työtä on indocurooppalaisten keskuudessa vanhastaan pidetty halveksittavana, ja siihen on mielellään pakotettu mm. holhoojattomat orvot, kuten tietysti myös orjat. Venäjän kielessä sitä paitsi nimitys *rebjónok* 'pikku lapsi' on johdos sanasta *rab* (oik. *rob*) 'orja'. Orvon osa on todella muinoin useasti ollut orjan osa.

Tunnetuimpia germaanislähtöisiä lainojamme on *kuningas*; sen sukulaiseksi jokainen tunnistaa ruotsin sanan *konung*, jonka vauhemman äänneasun suomen muoto on ikään kuin arkistoinut. Germaanista kantasanaa edustaa islannin *konr* 'ylhäinen) mies, poika', joka palautuu varhaisasuun **kunja-* 'suku, syntyperä' (vrt. gootin *sama-kunjans* 'samasukuiset'). Tuosta muinaismuodosta lainautui meidän *kunnia*, alk. 'hyväsuokuisuus' (siitä ks. Vir. 1965 s. 22.—), ja sen nykyruotsalaisia jatkajia ovat *kön* 'sukupuoli' ja *kynne* 'luonto, luonne'. Saksasta tähän yhteyteen kuuluu subst. *Kind* 'lapsi', latinasta *genus* 'syntyperä, suku, heimo, laji', *gen|s, -tis* mm. 'suku, heimo, kansa', *gignere* (*genui, genitum*) 'siittää, synnyttää' ja *nasci* (*natus sum*) 'syntyä' (< **gn-*) sekä edelleen *natura* 'luonto' ja *natio* 'syntyperä, sukukunta, kansakunta'; kreikasta vastaavasti *génos* 'synty(perä), suku, heimo, sukupolvi; suvun jälkeläinen, lapsi' ja *gignomai* 'syntyä', *génesis* 'alkuperä' jne. — *Genus*-sanan adj.-johdos *generalis* oli jo latinassa kehittynyt merkityksestä 'koko sukua koskeva' merkitykseen 'yleinen'; ranskan välityksellä tästä saatiin nykykieliin sotilastermi, joka meillä kuuluu *kenraali*, lyhentymä ranskan originaalista *capitaine général*, oik. 'yleispäällikkö'. — Latinassa oli myös *genus*-sanuceseen kuuluva johdos *ingenium* 'synnynäinen ominaisuus, luonne; kyvykäs ihminen; älykäs keksintö'; siitä kehittyi

ranskassa subst. *engin* 'kone, koje, kapine' ja tästä edelleen *ingénieur* 'sotateknikko', sitten 'insinööriupseeri' ja vihdoin nykymerkityksinen *insinööri*. — Ja mainittakoon vielä kolmaskin latinan *gens*-pesyeeseen kuuluva ranskassa leimautunut sotilassana: *santarmi*, ranskan *gendarme*, aikaisemmin *gens d'armes* 'asemiehet'. — Kieliopin *genetiivi* polveutuu Kreikan stoalaisfilosofien luomasta loogis-grammaattisesta termistä *geniké ptōsis*, oik. 'syntyperän sija, syntyperää ilmaiseva taivutusmuoto', joka latinaksi käännettiin asuun *casus genetiivus* (*genetiivus*). — *Kuninkaan* ja *kunnian* suurta sukua ovat siis esim. *nationalismi* (ja *natsi[laisuus]*), *naturalismi* (ja *denaturoitu sprii eli tenttu*) sekä jo mainitut *kenraati*, *insinööri*, *santarmi* ja meidän äidinkielen opettajain sydäntä niin lähellä oleva *genetiivi*.

Kuninkaan verotulojen kerääjää, usein myös jonkin linnan käskynhaltijaa tms. tarkoitti meillä ennen *vouti*; *kruununvouti* on vieläkin korkeahko viranomainen; myöhemmin *vouti* kehittyi merkitemään mm. ison maatilan työnjohtajaa. Ruotsissa tämän sanamme esikuva on *fogde* ja sen saksalainen originaali nykyisin *Vogt*. Niiden takana on latinan *vocatus*, aikaisemmin *advocatus*, jo klass. aikana 'oikeusistuimeen juttua käsiteltäessä kutsuttu asiantuntija, jutun osallisen avustaja' (vrt. nykyruotsin *advokat* 'asianajaja'), myöhemmin vuosisatoina mm. 'hallitsijan asiainhoitajaksi kutsuttu virkamies'. Kantana on verbi *vocare* 'kutsua', jonka teonnimestä *vocatio* on Raamatun kielen välittämänä saatu sellaiset käänneolainat kuin suomen *kutsumus* 'elämäntehtävä, ammatti', ruotsin *kallelse* ja saksan *Beruf(ung)*. Muistettakoon myös mm. latinan ja kreikan kieliopeissa esiintyvän kaasuksen nimi *vokatiivi*. Prefiksillinen *provocatio* tarkoitti mm. 'kaksintaisteluun haastamista', sitten 'härnäävää yllyttämistä' yleensä, jota merkitystä lainasanamme *provokaatio* tavallaan yhä edustaa; vastaava verbi NS:n mukaan *provosoida* (= *provokoida*). Saman pesyeen yksitavuinen subst.-johdos latinassa oli *vox* 'ääni, sävel, huuto; sana, lause, puhe; laulu', josta on peräisin kaikissa länsimaiden kielissä äänneopin termi *vokaali*. Kreikasta tähän etymol. yhteyteen kuuluu niin ikään kautta maailman tuttu *épos* mm. 'sana, puhe, kertomus' (< murt. *uēpos*, jossa *-p-* < **-q^h-*); siitä siis meikäläiset *eepos*, *eppinen* ja *epiikka*.

Äsken viittasin grammaattiseen nimitykseen *genetiivi*. Harva meistä muistanee, että toisella latinalähtöisellä kielioppitermillämme *verbi* (< lat. *verbum* 'sana, puhe') on suomessa parin vuosituhannen ikäinen kansanomaisenkin sukulainen. Se on balttilainen *vir[si]*, *-ren* < kantabaltin **virda-* 'sana', joka on samaa pesyettä kuin ruotsin *ord* ja saksan *Wort*.⁵ Suomen *virsi* on kehittynyt merkityksestä 'sana' merkitykseen 'laulu' kuten äsken mainittu latinan *vox* ja kuten myös suomen *vala* (alk. 'sana', sitten 'sanallinen vakuutus') -sanan lappalainen vastine *vuolle* 'laulu'. — Kun latinan *verbum* on myös kreikan *rhēma* 'sana' ja *rhētōr* 'puhujia' (sekä *eirō* 'puhun')

⁵ Odotettava **virta* on -- jo ennen *ti* > *si* -äänteenmuutosta — siirtynyt *a*-vartalaisista *e*-vartaloiisiin (kuten lukuisat omaperäisetkin sanamme kantasuomen aikana, esim. *kaksi*, *salmi*, *talvi*, *vaski*); tässä tapauksessa siirtymiseen on saattanut vaikuttaa myös häiritsevän homonymian välttäminen omaperäisen *virta* 'vuo' -sanan kanssa. Ks. SKRK³ alav. 89 d.

-sanojen etymologinen sukulainen (huom., että kreikan *rhe-* < *uer-*), havaitaan, että myös suomen *virsi* sekä latinan välittämät *retoriikka* ja *retorinen* ovat versoneet samasta ikivanhasta indoeurooppalaisesta kannasta.

Sihtööri, runsaasti 100-vuotisen oppitekoisen *kirjurin* osittainen synonyymi, palautuu vanhempaan ruotsin muotoon *sikter* (< *sekte*), joka on lähtöisin keskiajan latinan sanasta *secretarius*. Tämä tarkoitti aikaisemmin 'sinctinvartijaa'; *secretum* oli oikeastaan 'salaisuus', sitten myös 'salassa pidettävät asiakirjat' ja lopuksi '(salassa pidettävä) sinetti'. Samaan yhteyteen kuuluu ranskan kautta levinnyt *sekretääri* 'kirjoituspöytälipasto', jossa laatikot ovat kääntyvän kannen takana piilossa. Kaiken kantana on ollut latinan verbi *cernere* (*crevi, cretum*) 'erottaa'; tämän verbin prefiksi-johdoksista *discernere* 'kyetä crottamaan' juontuu niin ikään ranskan kautta saatu *diskreetti* alk. 'crottamaan pystyvä, arvostelukykyinen', sitten mm. 'rajat, sopivaisuuden huomioon ottava, tahdikas, hienotunteinen'. Kreikan etymologisesti vastaavasta verbistä *krinein*, joka samaten merkitsi 'erottamista', johtuu kr. *krisis* oik. 'erottava käänne, ratkaisu', sitten myös 'arvostelu, tuomio'. Siitä ovat peräisin meikäläiset *kriisi* NS mm. 'käänteentekevä muutos, (vaarallinen, tärkeä) taitekohta' sekä (latinan ja ranskan kautta) *kritiikki* 'arvostelu' ja *kriit|tinen, -illinen* 'arvosteleva'.

Adjektiivilla *diskreetti* on suomessa synonyymi *tahdikas*. Kyseessä on tietysti omaperäinen johdos lainasanasta *tahti*, jonka lähin esikuva ruotsin *takt* merkitsee sekin paitsi 'tahtia' myös 'tahdikkuutta' kuten jo sen lainalähde ranskan *tact*. Originaali, latinan substantiivi *tactus* oli = 'kosketus' ja 'tunto'; jälkimmäisestä merkityksestä saatiin ranskassa pohja *tact*-sanan merkitykselle 'sopivaisuuden tunto, hienotunteisuus'. Saksassa, johon kyllä lainautui ranskasta *Takt* myös tuossa kuvallisessa merkityksessä ja jossa vastaavaksi adjektiiviksi tuli *taktvoll* 'tahdikas', luotiin puristisista syistä v. 1808 näille synonyymit *Feingefühl* ja *feinfühlich*; jälkimmäistä jäljitellen ruotsiin syntyi *finkänslig* ja tämän mallin mukaan suomeen 1890-luvulla *hienotunteinen*. Viimeksi mainittu suomen sana saa siis olemassaolostaan kiittää saksalaista oikeakielisyyssiikettä, jota taas oli inspiroinut ranskalaisen korkeakulttuurin kiteyttämä sosiaalinen normi. Mutta musiikkitermi *tahti* puolestaan sai aikunsa saksassa konneksiosta *Takt schlagen*; vanhimmassa tämän merkityksen kirjallisessa todisteessa puhutaan Strassburgin kirkon kellomekanismista, jossa enkeli valtikalla löi »de *Tact zur Glocken*» (Kluge); merkityksenkehitys siis: 'kosketussarja' > 'tahti'.

Vanhassa musiikin kielessä italiassa 'tahdin lyöminen' ilmaistaan sanaliitolla »battere il tempo». *Tempo*han kuuluu suomenkin musiikkitermistöön, vieläpä suoraan italiasta saatuna. Sen sijaan ruotsi on välittänyt meille saman italian sanan asussa *tempu*, alkuaan luultavasti sotilasterminä: tulihaan »sotatempuja Sven Tuuvan harjoittaa». Tämä merkitys lienee lähtöisin 't a h d i s s a tehdyn liikesarjan' merkityksestä. Italian sanan originaali on tietysti latinan *tempus* 'aika'.⁶ Kun tähän puo-

⁶ Erään teorian mukaan varhemmin 'aikamitta'. Jos näin on, merkitys on kehittynyt samaan tapaan kuin suomen sanassa *aika*, vrt. liivin *äiga* 'mitta'. KETTUNEN Vir. 1934 s. 223.

lestaan kuuluu verbijohdos *temperare* 'sopivin mitoin sekoittaa, miedontaa, hillitä', niin *tempu*-sanamme sukulaiseksi osoittautuu myös *temperamenti* alk. 'oikca sekoitus', nim. ruumiin »perusnesteiden» koostumus antiikin tiedemiesten Galenoksen ja Hippokrateen mukaan (vrt. edellä puheena olleeseen sanaan *koleerinen*).

Tempu-subst:n verbijohdos *tempuilla* lähenee merkitykseltään sanaa *vehdata* (= *vähdätä*) NS mm. 'telmiä, kujeilla, touhuta', joka sekin on Ruotsin vallan aikainen sotilaskielen termi, saatu ruotsin verbistä *fakta* 'miekkaila' (< keskialasaksan *vechten*). Sekä *tempuilla* että *vehdata* -verbissä kuvastuu siis tavallaan vuosisatain takaisen suomalaisen rekryytin ynseä arviointi sotilaallisesta äkserauksesta. Vakavammin sen sijaan näkyy suhtaudutun verbiin *kamppailla* (Agricolalla oli sen synonyymina *kampata*), joka on lainattu muinaisruotsin verbistä *kampa* 'taistella'; vrt. nyky-saksan *Kampf, kämpfen*. Näiden sanojen originaali on kuten tunnettua latinan *campus* 'kenttä', jonka merkitykseen 'taistelukenttä, sotatanner' kuuluu vaikuttaneen varsinkin Rooman *campus Martius* gladiaattorien harjoitus- ja taistelukenttänä.

Ikivauhan metsästys- ja sota-aseen muisto elää kielessämme kovin rauhanomaisessa sanassa *arkki*, nim. puhuttaessa paperiarkista, < ruotsin *ark* < latinan *arcus* 'jousi, kaari'. Sillä tarkoitettiin aikoinaan paitsi tuota alkukantaista nuolenlennätintä mm. myös sitä kaarta, joka muodostui, kun isohko pergamenttilevy taivutettiin puolikkaat vastakkain, sittemmin myös samoin taitettua paperilevyä, vaikka se ei enää muodostanutkaan 'kaarta' vaan terävän kulman. Saksan kielessä sukeutui omasta 'jousen, kaaren' nimityksestä *Bogen* käännöslainateitse vastaava 'paperiarkin' nimitys, samoin unkarissa *ív*, suomen *jousi*-sanan etymologisesta vastineesta.

Koskettelen vielä paria nykyaikaista tuliaseen nimitystä. Suomen *tykki* on laina vanhemman uusruotsin sanasta *stykke*, joka merkitsi paitsi 'kappaletta' myös 'kanuunaa' kuten vastaava saksan *Stück*; 'tykin' merkitys on saksassa käännöslainan ranskan sanasta *pièce* 'kappale; tykki' (jälkimmäinen on lyhentymä aikaisemmasta sanaliitosta *pièce d'artillerie*, joka taas oli käännöstä italian sanaliitosta *pezzo d'artiglieria*). Saksan *Stück* ja ruotsin *stykke* ovat deminutiivijohdoksia siitä sanasta, joka nykyruotsissa kuuluu *stock* ja josta on peräisin suomen *tukki*, ja niiden alkuperäinen merkitys on ollut 'katkaistu', nim. puun pätkä. (Nykyruotsi käyttää myös ranskasta lainattua sanaa *pijs* tarkoittamaan sekä 'tykkiä' että mm. 'teatterikappaletta'.) Suomessa joskus *kappale* on käännöslainana merkinnyt 'tykkiä' (esim. 1700-luvun alkupuolen kansanrunossa Kaarle-herttuan sotaretkestä Suomeen, VR VII 1006).

Nykympolven aikana kaukotuliaseeksi kehitetty *raketti* < ruotsin *raket* < italian *roccetta* oli kuten tunnettua näihin asti pääasiallisesti vain eräänlainen ilotulitusammus. Sanan italialainen muoto on demin.-johdos subst:sta *rocca* 'värttinä,kehrävarsi'; se on germaaninen laina, = ruotsin *rock* (> suomen *rukki*), saksan *Rocken* 'rukki', alk. 'värttinä' (kantagerm. verbi oli **ruk-* 'kehrätä'). 'Raketin' merkitys selittyi siitä,

että kyseinen ilotulitusväline muodoltaan muistutti kehruuvälinettä värttinää. Eri sana on *raketti* 'maila', englannin välittämä espanjan kautta arabian kielestä saatu laina, < arabian *rāhat* alk. 'kämmen'; vrt. että ranskassakin *paume* 'tennisraketti, maila' < 'kämmen' (latinan *palma*).

Jousista, pyssyistä ja raketeista siirrymme muutamiin rauhanomaisempiin homo faberin saavutuksiin. Ihmiskunnan suurimpiin teknisiin keksintöihin kuuluu pyörä. Tämän omaperäisen sanamme ohella suomessa on samaa merkitsevää balttilaislaina *ratas*. Se muistuttaa niin paljon saksalaista synonyymiaan *Rad*, että maallikkokin aavistelee niiden olevan sukua keskenään. Niinhän onkin asian laita. Muista nykygermaanisista kielistä kuin saksasta tämän vanhan indoeurooppalaisen sanan jälkeläiset ovat jostakin syystä hävinneet. Sen sijaan sillä on säännöllinen äänne- ja merkitysvastine latinan sanassa *rota*. Tämän latinan subst:n deminutiivijohdoksista *rotula* ovat ranskan ja ruotsin kautta meille asti vaeltaneet sanat *rulla* ja *rooli*; jälkimmäinen on kuten tunnettua kehittynyt teatterikielessä näytelmätekstien osajaossa tarvittun paperirullan merkityksestä. Keskialasaksasta olemme ruotsin kautta saaneet viime vuosikymmenien autokauden mukana sanan *ratti* 'ohjauspyörä', jonka — nykyisin vielä hieman alatyylisen sanan — autottomatkin kansalaisemme tuntevat hengeuvaarallisen *rattijuopon* yhteydestä.

Mutta meillä on toinenkin indoeurooppalaislähtöinen pyörän nimitys, tosin melko harvinainen, nim. *hiulu*, NS:n mukaan '(suurchko puinen) pyörä (myllyn, rukin)'. Tällä yleiskielen kannalta vähäpätöisellä murre-sanalla, jota esim. F. E. Sillanpää käyttää ja joka tietenkin on nuorehko laina ruotsin subst:sta *hjul* (jossa alku-*h* lainaa omaksuttacssa vielä ääntyi), on ehkä kiintoisampikin historia kuin *ratas*-pesyeellä. *Hiuhun* tarkkoja äänne- ja merkitysvastincita ovat esim. engl. *wheel* ja kreikan *kyklos* (siitä ruotsissa mm. *cykel* 'polkupyörä'), muinaispersian *cakras* (c- luettava *č-*) ja nykypersian *čarh*. Sanan indoeur. kanta-asuksi on hyvin perustein konstruoitu **kwekwōs* 'pyörä', joka on säännöllinen reduplikaatiovartaloinen tekijännimijohdos verbistä **kwel* 'juosta'. Indoeur. 'pyörä' oli siis oikeastaan 'juoksija' — hauska vuosituhsien takainen taiteilijanomainen näkemys juosta vilistävästä pyörän säärystä, puolapuista. (W. Porzig, *Das Wunder der Sprache*, Bern 1950 s. 340.) Aivan samoin on eräs pyörän nimitys syntynyt muinaiskreikassa: verbistä *trékho* 'juoksen' subst. *trókho* 'pyörä'. Nämä ovat kumpikin tapauksia, joissa indoeur. lingvistiikan meikäläistä paljon runsaammat vuosituhsien takaiset dokumenttilähteet ovat mahdollistaneet silmäyksen ikivanhan teknisen nimityksen muinoiseen syntymäprosessiin.

Pyörää lähellä ovat pyörällisten kuljetusvälineiden nimitykset. Merkitseehän jo äsken mainittu *ratas* sellaisenaan monikossa *rattaat* tiettyä 2-pyöräistä ajoneuvoa. *Rattaiden* synonyymina suomessa on *kärryt* < ruotsin *kärra* (saksan *Karren*). Tämä sanue on pitkin Eurooppaa levinnyt latinasta, jossa se keskiaikana kuului *carra* ja

antiikin aikana *carrus*. Se oli latinassa kelttiläisperäinen laina, mutta kuitenkin etymologista sukua omalle sanalle *currus* 'vaunut', joka puolestaan oli *currere* 'juosta' -verbin johdos — tässäkin siis todiste 'pyörimisen' ja 'juoksemisen' mielikuvien lähekkäisyydestä. *Currere*-verbistä latinassa oli johdos *cursor* 'juoksija', joka meillä vielä elää *cursorina* tarkoittamassa Helsingin yliopiston lähettivahtimestaria. 'Juoksijaa' on alkuaan merkinnyt myös ruotsin kautta ranskasta saamamme *kuriiri* 'pikalähetti'. Mainitusta latinan kelttiläislainasta *carrā* johtui niin ikään keskiajan latinan *carraria* 'kärrytie', josta italian välittämänä saatiin ranskaan *carrière* 'ajorata; taipale; elämänvaellus' ja siitä ruotsin kautta meille *karriööri*. Rahvaanlatinan *carrasta* johtui verbi *carricare* 'panna kärryihin, kuormata', siitä italian *caricare* 'kuormata' ja tästä teonnimi *caricatura* 'liikakuormitus', jota sitten metaforisesti ruvettiin käyttämään merkityksessä 'tahallaan liioiteltu, huvittavaksi tarkoitettu kuva tai muu esitys' = *karikatyyri* (tämä asu ruotsiin ja meille ranskasta); tähän liittyy verbi *karikoida*. Klass. latinan perinnäisverbistä *currere* johtuva *cursor* 'juoksu' on kuten tunnettua originaalina mm. suomen sanalla *kurssi*, jolla on hyvin monenlaisia käytäntöjä, kuten NS:n 2-palstaisesta esittelystä hauskaasti käy ilmi.

Kymmenistä tavalla tai toisella kiinnostavista tekniikan alan lainoista valitsen lopuksi kaksi sanuetta, joissa sukulaisuussuhteiden pääpiirteittäinenkin selvittäminen on omiaan luomaan valontuikahduksia menneisyyteen.

Kaide merkitsee kuten tunnettua toisaalta 'aidan tapaista tuki- tai suojarakenetta', toisaalta 'kangaspuissa ohuiden piiden muodostamaa litteää laitetta, pirtaa, jolla järjestetään loimilankojen tiheys'. Tämä suomen sana on muinaisskandinaavinen laina vartalosta **skaida*, jonka jatkajia ovat nykyruotsin *sked* 'lusikka; pirta' ja myös *skida* 'suksi', alk. 'halkaisemalla tehty litteä puulevy'; kantana on se verbi, joka gootissa kuului *skaidan* ja merkitsi 'erottaa' = saksan *scheiden*. Tätä germ. sanuetta vastaa venäjässä *šitat* 'laskea; lukea', alk. 'erottaa' ja kreikassa verbi *skhízein* 'halkaista' sekä *skhisma* = meikäläinen *skisma* 'hajaannus, erimielisyys' ja mm. lääketieteellinen oppisana *skitsofrenia* 'jakomielitauti' (*frén* 'mieli'). Edelleen tätä pesyettä kreikassa oli *skhidē* '(puu)liuska, (puu)levy', josta latinaan lainautui *scheda* (= *schida*) 'paperilehti, -liuska', deminutiivi *schedula* = keskiajan latinan *cédula*; tästä saatiin ranskan *cédule* ja 1200-luvulla saksan murteisiin *zedel* (= kirjasaksan *Zettel*), josta on lähtöisin ruotsin *sedel*-asun välittämä meikäläinen *seteli*. Täten siis *kaide*, *skisma* ja *seteli* ovat kaikki ruotsin 'lusikkaa' ja 'suksea' sekä venäjän 'lukemista, laskemista' merkitsevien sanojen sukua.

Nuori ruotsalainen lainamme *halli*, joka on varsin tavallinen nykysuomessa esim. yhdynnäisissä eteis-, kauppa-, messu-, uimahalli, on vanha germaaninen perinnäis-sana merkityksessä 'iso sali, rakennus' ja juontuu indoeur. kantakielen verbistä **kel-* 'peittää, kätkeä, salata' = latinan *celare* 'salata', saksan *hehlen* id.; *halli* siis alk. 'peitetty suoja, katos' tjs. Latinassa tähän yhteyteen kuuluu *cella* 'kammio, komero, vankilan koppi', josta ruotsin kautta on meille saatu *sell* (ruotsin *cell* myös 'solu')

ja *selluloosa* 'kasvien solunseinämien runkoaines, eräs hiilihydraatti; paperin puoli-
valmiste'; edelleen johdos *cellarium* 'varastohuone', josta meille saksan ja ruotsin
välittämänä *kellari*; sekä *color* 'väri', alk. 'peite', joka on tuttu meille esim. yhtey-
destä *koloratuurilaulu*, *koloristitaitelija* ja Ranskan *trikolori*. Germ. *hehlen*-sanueeseen
kuuluu esim. saksan *Hülse* 'palko, tuppi, kuori', josta ruotsin kautta meille on tullut
hylsy. Saamme siis näistä seuraavanlaisen sarjan sukulaissanoja: *halli*, *kellari*, *selli*,
selluloosa, *hylsy*, *koloratuuri*.

*

Jos *tieteen* tehtävänä on, kuten määritellään, osoittaa yhteyksiä todellisuuden näennäisesti sekavassa moninaisuudessa, ei voitane kieltää tällaisten semanttisten havaintojen vaatimattomalta osaltaan tieteen tavoin todella laventavan mielikuvituksemme piiriä. Niiden jonkinvertaista käsittelyä lukiossa puoltanee osittain myös aikamme aatevirtauksissa ilmenevä kansainvälisyyden arvostuksen lisääntyminen. Ovathan nyt puheena olleet kulttuurikosketusten heijastumat pysyviä ja havainnollisia todisteita monien Euroopan ja Lähi-idänkin kansojen vuosituhansia jatkuneen, enimmäkseen rauhanomaisen rinnakkaiselon hedelmällisyydestä. Kohutuullisessa määrin muun äidinkielenopetuksen lomaan siroteltuna tällainen »lainasanasemantiikka» lienee puolustettavissa, varsinkin milloin opettaja itse sattuu olemaan asiasta todella kiinnostunut.

Voidaan tietysti kysyä, kuuluuko tällainen, suuressa määrin muukalaisella kieliaineiksella operointi sittenkään juuri *suomen* kielen opettajan muokattavaan, ennestäänkin monikaistaiseen työnsarkaan. On kyllä myönnettävä, että se sopisi mainiosti myös ruotsin, saksan, englannin tai latinan lehtorin tehtäviin. Mutta — sikäli kuin tarkoittamani laatuinen lainasanojen käsittely yleensä katsotaan lukiossamme suotavaksi ja mahdolliseksi — vaaka kallistuu mieluummin äidinkielen opettajan puoleen siitä yksinkertaisesta syystä, että kyse on oppilaiden jo ennestään hallitsemasta oman kielen sanastoaineksesta ja siis juuri äidinkielen hallinnan eräänlaisesta syventämisestä.⁷

⁷ Käytettyjä (ja suositeltavia) lähteitä: Y. H. TOIVONEN, ERKKI ITKONEN ja AULIS J. JOKI Suomen kielen etymologinen sanakirja; ELOF HELLQVIST Svensk etymologisk ordbok; FRIEDRICH KLUGE Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache; ALBERT DAUZAT Dictionnaire étymologique de la Langue Française; WALTER W. SKELTON A Concise Etymological Dictionary of the English Language; MAX VASMER Russisches etymologisches Wörterbuch; A. WALDE + J. B. HOFMANN Lateinisches etymologisches Wörterbuch; A. ERNOUT + A. MEILLET Dictionnaire étymologique de la Langue Latine, Histoire des mots; J. B. HOFMANN Etymologisches Wörterbuch des Griechischen.

Die Lehnwörtersemantik im Finnischunterricht

VON LAURI HAKULINEN

Der Verf. hält es für wünschenswert, dass man auf der Oberstufe der finnischsprachigen Oberschule (in den sog. Gymnasialklassen) in passenden Zusammenhängen — am liebsten unsystematisch und ex tempore — im Unterricht der Muttersprache sich die wenigstens etwa 2000 indoeuropäischen Lehnwörter der finnischen Gemeinsprache zunutze macht, um das Interesse der Schüler für solche etymologische Verwandtschaften zu wecken, in denen sich alte kulturhistorische Berührungen zwischen den Völkern widerspiegeln. Das wäre u. a. deswegen wünschenswert, weil ein derartiger Vergleich zwischen Lehnwörter und ihren Originalen dazu angetan wäre, das Gefühl der lexikalischen Abgeschlossenheit zu mildern, das den Finnen wegen der »uneuropäischen« Struktur des Wortschatzes seiner Muttersprache leicht befällt. Als Beispiele für solche Lehnwörter, die sich zur Analyse eignen, werden u. a. folgende genannt: die Wortfamilie *risti* 'Kreuz',

siunata 'segnen', *taivas* 'Himmel', *harras* 'andächtig, innig'; *kulta* 'Gold', *kelta* 'gelbe Farbe', *lasi* 'Glas', *timantti* 'Diamant', *tamma* 'Stute', *tuomiokirkko* 'Dom, Kathedrale', *mineraali* 'Mineral', *mäina* 'Mine', *niniatyöri* 'Miniatur'; *terve* 'gesund', *pyykki* 'Wäsche', *pyssy* 'Flinte', *lanttu* 'Kohlrübe', *retiiisi* 'Radieschen'; *spitaali* 'Lepra', *sairas* 'krank', *orpo* 'Waise, verwaist', *armas* 'lieb, geliebt', *armo* 'Gnade', *kuningas* 'König', *kunnia* 'Ehre', *kenraali* 'General', *insinööri* 'Ingenieur', *santiami* 'Gendarm, Polizist', *vouti* 'Vogt', *tahti* 'Takt', *tahdikas* 'taktvoll'; *tempu* 'Trick, Kniff', *vehdata* 'lärmen, toben', *kamppailla* 'kämpfen, ringen', *arkki* 'Bogen (Papier)', *tykki* 'Geschütz', *raketti* 'Rakete'; *ratas* 'Rad', *ratti* 'Steuerrad', *rulla* 'Rolle', *rooli* 'Rolle (des Schauspielers)', *hiulu* 'grosses Holzrad' (dial.), *kärri* 'Karren', *kaide* 'Geländer', *seteli* 'Geldschein, Banknote', *halli* 'Halle', *kellari* 'Keller', *sellä* 'Zelle', *hylä* 'Hülse'.